

הרב יהודה הלוי עמיחי

מתנות עניים וצדקה לעני שאינו מוכן לעבוד

עני שאינו נושא בעול עם החברה שמסייעת ועוזרת לו, הוא איננו מוכן לעבוד או שהוא בררן ואינו מוכן לקבל כל עבודה שמוצעת לו – האם חייבים לתת לו מעשר עני או צדקה? מציאות זו מוכרת אצל אנשים המקבלים דמי אבטלה, אך אינם מוכנים לקבל כל עבודה שמוצעת להם על ידי שירות התעסוקה.

א. הגדרת 'עני' במתנות עניים

עני לעניין לקט, שכחה, פאה ומעשר עני הוא מי שיש לו מאתיים זוז, ובלשון המשנה (פאה פ"ח מ"ח): מי שיש לו מאתיים זוז, לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת – הרי זה יטול.

אמנם המשנה לאחר מכן (פאה פ"ח מ"ט) מוסיפה ואומרת:

מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם, הרי זה לא יטול.

חמישים זוז פעילים הם כמאתיים זוז בקרן, וכדברי הירושלמי (פאה פ"ח ה"ח):

הדא אמרה חמשיין עבדין, טבין מן מאתיים דלא עבדין.

מדוע לא נחייב את העני שיש לו מאתיים זוז לשאת ולתת לפחות בחמישים זוז ולא יהא עני? אלא שכתב הרמב"ם בפיה"מ:

לפי שמה שכתב בהלכה שלפני זו 'מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול' – אם היו בטלים ואינו יודע לסחור בהן; אבל אם יודע לסחור ואפילו לא נשאר לו אלא חמישים זוז, אסור לו לקחת ממתנות עניים.

הרמב"ם תולה את הדין ביכולתו ובכישוריו של העני לסחור, משמע שאם הוא יודע לסחור אף על פי שיושב ובטל אין נותנים לו. מכאן שכאשר איננו עושה את המוטל עליו איננו חייבים לתת לו מעשר עני.¹ אולם כבר העיר הגר"י קאפח זצ"ל (על פיה"מ פאה פ"ח מ"ח הע' 46) שמלשון הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (פ"ט ה"ג) לא משמע כן:

היו לו מאתיים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם [או שיש לו חמישים זוז ונושא ונותן בהם] הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

הרמב"ם בהלכותיו לא הזכיר את ידיעת המסחר, אלא האם נושא ונותן בהם. ומכאן דייק הגר"י קאפח שלדעת הרמב"ם אפילו אם יושב בטל, כל זמן שאין לו מאתיים זוז הרי זה נוטל מתנות עניים. נראה להסביר שמתנות עניים שייכות לעני, וכל מי שמוגדר 'עני', אפילו אם ההגדרה נובעת מכך שהוא איננו רוצה כעת לסחור, אבל מכיוון שאין לו מאתיים זוז בפועל הרי זה נחשב עני ויכול לקבל לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

יסוד זה נלמד בירושלמי (פאה פ"ח ה"ג):

חד תלמיד מן דרבי היו לו מאתיים חסר דינר, והוה רבי יליף זכי עימיה חדא לתלת שני מעשר מסכינין. עבדון ביה תלמידוי עינא בישא ומלון ליה. אתא בעא מזכי עימיה, אמר ליה רבי אית לי שיעורא, אמר זה מכת פרושים נגעו בו, רמוז לתלמידוי ואעלוניה לקפילין וחסרוניה חד קרט, וזכה עימיה היך מה דהוה יליף.

מדברי הירושלמי עולה שאותו תלמיד לא היה צריך לקנייה זו, אלא שהעלוהו לחנות וקנה מוצרים באיסר, ומתוך כך יכול היה רבי ליתן לו מעשר עני. מכאן שבמעשר עני השאלה היא מציאותית: האם יש לאדם מאתיים זוז, ואין כאן מקום לשאלה כיצד הגיע למצב שיש לו מאתיים זוז, השאלה כיצד נעשה עני איננה נידונת כעת. כך למשל, אם יבוא אדם ויפקיר את נכסיו ויהא כעת עני, הוא יכול לקבל מעשר עני מכיוון שכעת הוא עני, אף על פי שעשה מעשה של פשיעה והפקרות.²

¹ כסברא זו כתב גם ביד דוד (זינצהיים פאה פ"ח מ"ח).

² על אפשרות ההפקר כדי לזכות במעשר עני עיין ב"מ ט, ב; נדרים פד, ב; ברכות מז, ב. להפקיר ממונו על מנת לזכות במ"ע שהפריש, הובא כשיטה אצל חלק מהאחרונים ובראשם בשער המצוות להאר"י, ועיין בספר חרדים. האחרונים העירו שמא בהפקר זה יש הפסד גדול יותר, שהרי אם משועבד לבעל חוב בשעה שהפקיר נכסיו זכה בהם בעל החוב (עיין מהר"ט ח"א סי' פח, של"ה דף עב). כן העירו שיש בכך הערמה גדולה (אחרית השנים פ"ה אות כה). אולם לא העירו על כך שאותו אדם נהיה עני בגלל מעשה שלו. לסיכום הנושא עיין 'המעשר והתרומה'

הדין עד כאן הוא במתנות עניים, והאם כך הדין גם בצדקה. הגדרת העני לעניין מעשר עני איננה זהה להגדרתו לעניין צדקה, כאמור בתוספתא (נידה פ"ו ה"י):

כל הנוטל צדקה נוטל מעשר עני, יש נוטל מעשר עני ואין נוטל צדקה.

נראה שאין הדינים חייבים להיות זהים, וייתכן שעני יקבל מעשר עני, אך לא ייטול מהצדקה.³

ב. עשיר במצוות צדקה

מה דינו של אדם שיש לו, האם יכול לקחת מקופת הציבור? נחלקו בכך רבנן ורבי יהודה (כתובות סז, ב):
ת"ר: 'והעבט' – זה שאין לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנים לו לשום הלואה וחוזרין ונותנים לו לשום מתנה. 'תעביטנו' – זה שיש לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנים לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין הימנו לאחר מיתה, דברי ר' יהודה. וחכמים אומרים: יש לו ואינו רוצה להתפרנס – אין נזקקין לו, ואלא מה אני מקיים 'תעביטנו'? דברה תורה כלשון בני אדם.
מדברי חכמים ברור שאדם שיש לו ואינו רוצה להסתפק משלו אין חובה לתת לו, ודין זה נפסק ברמב"ם (מתנות עניים פ"ז ה"ט) ובשו"ע (סימן רנג סעי' י):

עשיר המרעיב עצמו, ועינו צרה בממונו שלא יאכל ממנו, אין משגיחין בו.

ג. צדקה איננה כמתנות עניים

המשנה אינה מלמדת אותנו מהי הגדרת עני לעניין מצוות הצדקה. הרמב"ם (מתנות עניים פ"ט ה"ג) כתב:
מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי, היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה, היו לו מאתיים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם [או שיש לו חמשים זוז ונושא ונותן בהם] הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

הרמב"ם פתח בדיני צדקה, והמשיך במי שיש לו מאתיים זוז שאינו יכול לקחת מתנות עניים, ולא הזכיר האם יכול לקחת מהצדקה.

מאידך גיסא, אנו מוצאים שוויון בין דיני צדקה לדיני מתנות עניים לעניין העובר ממקום למקום שעליו אומרת המשנה (פאה פ"ה מ"ד):

בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני – יטול, וכשיחזור לביתו ישלם; דברי ר' אליעזר. וחכמים אומרים: עני היה באותה שעה.

הרמב"ם פסק זאת להלכה (שם ה"ו):

בעל הבית שהיה מהלך לעיר ותמו לו המעות בדרך ואין לו עתה מה יאכל – הרי זה מותר ליקח לקט שכחה ופאה ומעשר עני וליהנות מן הצדקה, ולכשיגיע לביתו אינו חייב לשלם שהרי עני היה באותה שעה, הא למה זה דומה לעני שהעשיר שאינו חייב לשלם.

הרמב"ם השווה את דין מתנות העניים לדין הצדקה שהרי הוסיף את המילים "וליהנות מן הצדקה". הרדב"ז כתב שהרמב"ם למד דין צדקה מדין מתנות עניים, דמאי שנא? אלא שא"כ מדוע בדין מאתיים זוז הרמב"ם לא הזכיר שמי שאין לו סכום כזה יכול לקחת מהצדקה?

נראה להסביר את דברי הרמב"ם, שמי שאין לו מאתיים זוז הרי זה יכול לקחת מתנות עניים מכיוון שהוא מוגדר על פי דין כעני, ולכן יכול ללכת ולקחת ממתנות עניים השייכות לו. אך אין לו לקחת מהצדקה, אלא אם כן אין לו מה לאכול. כפי שפסק שעני ההולך ממקום למקום ואין לו מה שיאכל הרי זה לוקח מתנות עניים או מהצדקה, אבל אדם שיש לו מה לאכול אלא שאין לו מאתיים זוז איננו נוטל מהצדקה אלא ממתנות עניים.

ד. צדקה כמתנות עניים

לאור זה יש לשאול על היחס שבין מתנות עניים לבין צדקה. האם מי שיש לו מאתיים זוז יכול לקבל צדקה או לא? מתנות עניים (כגון: לקט שכחה ופאה) איננו יכול לקחת כי בכך הוא גוזל את העניים האחרים, אך צדקה הם יקבלו מהגבאים. בעניין זה נחלקו רבינו אפרים והאור זרוע.⁴ רבינו אפרים כתב:

(פ"א אות עו). מכאן שבמעשר עני אין לנו אלא שאלה אחת: אם יש לו מאתיים זוז או לא. ע"ע בס' נקדש בצדקה (אות ריז).

³ אמנם המרדכי (ב"ב רמז תרנח) הסביר שכאן מדובר בחבר עיר שנוטל מתנות עניים ואינו נוטל צדקה, מכיוון שבצדקה יש יותר בושא מאשר אדם הנותן לחבר עיר מפירותיו.

⁴ הל' צדקה סי' יד.

דוודאי מי שאינו צריך ונוטל גזל עניים שהרי אותו בעה"ב שנתן לו לא יתן לעני אחר שאומר כבר נתתי לאחר נמצא אותו שלקח גזלו לזה.

אך האור זרוע השיב:

דוודאי אין חילוק בין לקט שכחה פאה ומעשר עני לשאר צדקה. דהא מעשה בתלמיד שהיו לו מאתיים חסר דינר ובעי רבי למזכי ב"י מתנה גדולה, אתא ההוא מרבנן ואשלמיה למאתיים. שמע רבי, אמר, מכת פרושים נגעה בו. אמר לחד מרבנן זיל חסריה וחסריה והב ליה רבי ההוא מתנה. הא למדת, מי שיש לו מאתיים זוז לא יטול מכיס של צדקה.⁵ והכול לפי פרנסתו וכפי פרנסת ביתו כדפירש רבי אפרים זצ"ל. וכך אני מפרש הא דפרכי רבותי אההיא דהבא על יבמתו (יבמות סג, א) דת"ר המלוה סלע לעני בשעת דוחקו עליו הכתוב אומר: 'אז תקרא וה' יענה' (ישעיהו נח, ה). ובפ"ק דחגיגה (ה, א) אמרינן: 'אז תמצאינה אותו רעות רבות וצרות' (דברים לא, כא), ואמר שמואל זה הממציא מעות לעני בשעת דוחקו. ונראה בעיני אני המחבר דההיא דחגיגה כגון שהי' לו מאתיים זוז חסר דינר ורצו ליתן לו אלף דינרים ושמע והמציא לו דינר והשלים לו מאתיים כדי להפסיד לו אלף שרצו ליתן לו התם ודאי תמצאינה אותו רעות רבות וצרות שהפסיד לעני זה אלף דינרים. אבל המלוה לעני בשעת דוחקו ודאי 'ההוא יקרא וה' יענה' כי לטובתו נתכוין ואפי' היו לו מאתיים חסר דינר וזה הלווה לו דינר והשלים לו למאתיים עם זה הדינר, אכתי 'יקרא וה' יענה' הואיל ואין זה דינר שלו וחיוב לפרועו, אכתי לית ליה מאתיים דידיה ושרי ליטול מכיס של צדקה, ותדע דבפ"ק דחגיגה נקט **הממציא** מעות לעני בשעת דוחקו שהמציא לו אותם מעות שיהיו שלו ויהיה לו מאתיים זוז ואסור לקבל מכיס של צדקה והכא **המלווה** סלע לעני שנתכוין להנאותו בחלוואה וזוכה ויקרא וה' יענהו.

מדברי רבינו אפרים משמע שדין העני הוא לפי צורכו, ואילו לפי דברי הא"ז הרי שדין הצדקה כדין מתנות עניים שהמדד הוא מאתיים זוז. בטור ובשו"ע (י"ד רג, א) נפסק כדעת הא"ז שהמדד בצדקה הוא כבמתנות עניים מאתיים זוז. לאחר מכן הוסיף (שם, ב) בשם יש אומרים, שבזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהרווח, והגר"א (שם ס"ק ו) הביא שהמקור לדברי היש אומרים הוא שיטת רבינו אפרים שהכול לפי פרנסתו, וכפי שהגמרא מספרת על מר עוקבא שהכפיל את הצדקה לאחר שראה שבני המשפחה משתמשים ביין מיוחד, ומכאן שאנו צריכים לתת צדקה לפי פרנסת בני הבית. מכאן שלדעת הא"ז ורבינו אפרים, אף על פי שהמשנה לא הזכירה מאתיים זוז בדיני צדקה הרי שהם אמרו שנוטל מקופת צדקה כשאינו לו מאתיים זוז או כפרנסתו ופרנסת בני ביתו. וכבר העיר על כך בבאר הגולה (שם אות ב).

נראה להסביר שדעת הרמב"ם היא שקופת צדקה נועדה אך ורק לצורכי אכילה ולכן מי שיש לו אוכל אלא שאין לו מאתיים זוז הרי זה לא ייטול, ואילו לפי הא"ז ורבינו אפרים אפילו מי שאין לו מאתיים זוז יכול אף הוא ליטול מקופת צדקה.

אולי נחלקו הרמב"ם והראשונים באשר למהות הקביעה שמי שאין לו מאתיים זוז נחשב עני. דעת הר"ש (פאה פ"ח מ"ח) היא שחובת מאתיים זוז נובעת מכך, שפרנסת אדם ומלבושיו היא כמאה זוז ועבורו ועבור אשתו הסך הוא מאתיים זוז. אלא שכבר הר"ש עצמו הקשה על כך ואמר שלעניין קופה ותמחוי ברור שהדיון הוא רק עליו לחוד, שהרי מדובר על מזונות אדם, וא"כ מדוע שלעניין מאתיים זוז ידונו גם על האשה. נראה שאפשר להסביר את מאתיים הזוז באופן אחר, כפי שכתב במשך חכמה (דברים טו, ח ד"ה נראה לי) שכיוון שבדיני ערכין אמרה התורה "ואם מך הוא מערכך", וערכו של אדם חמישים שקלים (סלעים), ובכל סלע יש ארבעה דינרים, א"כ אדם מך הוא שאין לו מאתיים דינר (זוז). על פי הסבר זה עולה שלפנינו מחלוקת האם מאתיים זוז הם דין של שווי האדם או פרנסת האדם. נראה שלדעת הרמב"ם מאתיים זוז הם מגדירים את העני של תורה לעניין לקט שכחה ופאה ומעשר עני, אולם אין לכך קשר עם מצוות הצדקה. במצוות צדקה ההגדרה היא שאם אדם רעב ומבקש אוכל – חייבים לתת לו, אולם כאשר איננו מבקש אוכל אין חובה לתת לו מהצדקה. לפי הר"ש והראשונים האחרים, מאתיים זוז הם סך של כסף מזונות ולבוש ההכרחיים לאדם, וכל שאין לו סכומים אלו הרי זה עני שנוטל מהצדקה.

ה. חובת העני לסייע לעצמו

האם צריך לתת לעני שאינו רוצה לעבוד מכספי הצדקה? לכאורה אפשר לפשוט את הספק שבפנינו על פי דברי הגמ' (ב"מ לב, א):

⁵ יש להעיר שבמעשה זה של רבי המובא בירושלמי (פאה פ"ח ה"ז, סוטה פ"ג ה"ד) נאמר "רבי יליף זכי עימיה חדא תלת שני מעשר מסכינין"; א"כ מוכח שאיירי במעשר עני ולא בצדקה, כפי שכתב הא"ז.

הלך וישב לו, ואמר: הואיל ועליך מצוה, אם רצונך לפרוק פרוק – פטור, שנאמר: 'עמו'. אם היה זקן או חולה – חייב.

מדברי הגמרא עולה שאם הנצרך איננו מוכן להתאמץ לא חלה כל חובה לסייע בעדו, ודבר זה נלמד מהנאמר "עזוב תעזוב עמו". נראה להוסיף עוד, שהרי בדין פריקה וטעינה אנו לומדים שאפילו אם אדם העמיס יותר מדי על החמור חלה חובת פריקה, וכפי שהתוספתא (ב"מ פ"ב ה"ד) אומרת, שאפילו מאה פעמים ביום חייב לסייע בידו לפרוק, והירושלמי (ב"מ פ"ב ה"י) אומר שאיירי באונס, והסביר הפנ"מ שהטעין את החמור יותר מדי. מכאן שלגבי מצוות טעינה אפילו אם הנפילה נגרמה בגלל מעשה הבעלים, אם כעת הוא מתחרט ורוצה להחזיר את הבהמה לתקנה אנו חייבים לסייע בידו, אולם אם איננו מוכן לסייע בעצמו אין חובה עלינו לסייע בידו.

ייתכן לחלק שפריקה וטעינה היא מצווה מיוחדת, שנאמר בה 'עמו'. אבל במצוות צדקה שלא מופיע בה הריבוי 'עמו', אפילו אם אין העני מוכן לסייע לעצמו חלה עלינו החובה לתת לו צדקה. מסביר הכלי יקר (שמות כג, ה):

'עזוב תעזוב עמו' – לומר לך, דווקא שרוצה להיות עמך במלאכתו ורוצה להקים עמך, אז אתה מחוייב לסייע לו. אבל אם יושב לו ואומר הואיל ועליך מוטל הדבר חייב אתה להקים לבד, על כן אמר 'וחדלת מעזוב לו', כי מלת 'לו' אין במשמעותו 'עמו', כי מותר לך לחדול מלעזוב לו כשאינו רוצה להיות עמך במלאכתו. מכאן תשובה על מקצת עניינים בני עמנו המטילים את עצמם על הציבור ואינן רוצים לעשות בשום מלאכה, אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזה דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. כי דבר זה לא ציווה ד' כי אם 'עזוב תעזוב עמו', 'הקם תקים עמו', **כי העני יעשה כל אשר ימצא בכחו לעשות, ואם בכל זה לא תשיג ידו אז חייב כל איש מישראל לסעדו ולחזקו וליתן לו די מחסורו אשר יחסר לו ועזוב תעזוב אפילו מאה פעמים**.

מכאן שאין חובה למלא כל מחסורו של העני אם איננו רוצה לעזור לעצמו. נראה שכן יש לדייק מדברי הרמב"ם (בספר המצוות) ובהלכות מתנות עניים (פ"א ה"א) שכתב:

מצוות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר: 'פתוח תפתח את ידך לו', ונאמר: 'והחזקת בו גר ותושב וחי עמך', ונאמר: 'וחי אחיך עמך'.

מדוע הביא הרמב"ם את הפסוקים הנוספים שעוסקים בדין גר ותושב וכן דין הלוואה בריבית? ומדוע לא הסתפק בפסוק 'פתוח תפתח את ידך'? הרמב"ם (נוספות לעשין טז) כתב שהפסוק 'והחזקת בו גר ותושב' הוא מצווה נפרדת להחזיק ביד הגר, וכן הפסוק הבא שהביא הרמב"ם דן בעניין ריבית, ואין הם שייכים למצוות צדקה. אבל הרמב"ם, הן בסה"מ והן בהלכותיו, הביא את הפסוקים הללו.

נראה שהרמב"ם בא ללמדנו את הדין שכתבנו לעיל הצדקה היא 'עמך'. כאשר העני הוא עמך ומשתדל כמוך, חלה עליך מצוות צדקה, אולם אם אין העני משתדל כמוך, מניח ואומר "עליך לפרנסני", לא חלה חובה על ישראל להשלים לו כדי מחסורו.

ו. מכירת כלי נצרך

לכאורה נראה שאין ליתן מתנות עניים לאדם שאיננו מסייע לעצמו אלא כאשר אין לו מאתיים זוז, שהרי המשנה (פאה פ"ח מ"ח) אומרת:

אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו.

הגמרא (כתובות סח, א) מדייקת שדווקא כלי תשמישו (כגון: כלי אוכל, מלבוש, מצעים) שהם דברים השייכים ישירות לגוף האדם, אולם דברים שאינם שייכים ישירות לגוף האדם (כגון: שולחן, מנורה, מגרדת בבית המרחץ, כלי אומנות) אינם כלי תשמיש, ואותם אדם צריך למכור לפני שהוא ניגש לקבל מעשר עני.

הגמרא מוסיפה ומדייקת שרק לעניין מעשר עני אנו מתירים להשאיר את כלי תשמישו, מכיוון שהוא מקבל מההפקר, אבל על מנת לקבל צדקה מהקופה אפילו אם יש לו כלי תשמיש יקרים צריך לחזור ולמוכרם ולקחת פשוטים יותר. דין זה כתבו הרמב"ם (מתנות עניים פ"ט ה"ד):

עני שצריך ויש לו חצר וכלי בית, אפילו היו לו כלי כסף וכלי זהב – אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו אלא מותר ליקח, ומצוה ליתן לו. במה דברים אמורים? בכלי אכילה ושתייה ומלבוש ומצעות וכיוצא בהן, אבל אם היו כלי כסף וכלי זהב כגון מגרדת או עלי וכיוצא בהן – מוכרין ולוקח פחות מהן. במה דברים אמורים? קודם שיגיע לגבות מן העם, אבל אחר שגבה הצדקה – מחייבים אותו למכור כליו וליקח אחרים פחותין מהם ואחר כך יטול.

מכאן שאין ליטול לקט שכחה ופאה אלא כאשר מכר את כלי ביתו (שאינם כלי תשמישו).⁶ דין זה הוא תקנת חכמים (קרית ספר, מתנות עניים פ"ח). אף שאנו מחויבים לתת לו כדי מחסורו, וא"כ מדין תורה החובה היא מוחלטת, בכל זאת באו חכמים ואמרו שאין חובה לתת כל זמן שהנצרך לא מכר את כלי ביתו והשאיר לעצמו רק את כלי תשמישו הזולים. וזה בא ללמדנו, שאין אדם יכול לומר: "שלום עליך נפשי, לא אתאמץ ולא אעבוד ואקבל מתנות עניים מהציבור", אלא הוא צריך תחילה למכור את כלי ביתו, ורק לאחר מכן, כשיוגדר 'עני', יוכל לקבל מתנות עניים. לגבי צדקה הדין חמור יותר, שאפילו כלי תשמישו צריך למכור לפשוטים יותר מכיוון שהלוקח צדקה גורם להתרוששות של קופת הצדקה.⁷

ז. צדקה לעשיר

על פי דברינו נראה לכאורה שאין מצווה לתת צדקה לעשיר, אולם ס' החינוך (מצוה תעט) כתב: אתה בני אל תחשוב שענין מצות הצדקה לא יהיה רק בעני אשר אין לו לחם ושמלה, כי אף בעשירים גדולים תתקיים גם כן מצוות הצדקה לפעמים, כגון עשיר שהוא במקום שאין מכירין אותו וצריך ללוות, ואפילו בעשיר שהוא בעירו ובמקום מכירו פעמים שיצטרך מפני חולי או מפני שום מקרה אחר לדבר אחד שהוא בידך ולא ימצא ממנו במקום אחר, גם זה בכלל מצוות הצדקה הוא בלי ספק, כי התורה תבחר לעולם בגמילות חסדים ותצווה אותנו להשלים רצון הנבראים בני ברית באשר תשיג ידנו. וכלל הענין שכל המהנה את חברו בין בממון בין במאכל או בשאר צרכיו או אפילו בדברים טובים דברים ניחומים בכלל מצוות הצדקה היא, ושכרו הרבה מאוד, וייכנסו דברי באזניך כי טובים המה, באזון תבחן מלים.

דין זה נפסק בשו"ע (ח"מ צ"א, א):

מצוות עשה להלוות לעניי ישראל, והיא מצוה גדולה יותר מהצדקה, וקרובו עני קודם לעניים אחרים, ועניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת, ואפילו עשיר שצריך להלוות, מצוה להלוותו לפי שעה...

מכאן שמצוות צדקה היא גם לעשירים. ולכאורה לפי הדברים לעיל נראה שמצוות הצדקה היא רק למי שהוא עני שאין לו אלא מאתיים זוז וכלי תשמיש. וצ"ל שישנה מצוות צדקה גם לעשיר, אולם כל זה כאשר יש צורך חד-פעמי להצילו מנפילה וכד', ובשו"ע הגביל זאת להלוואה לפי שעה, שפירושה לזמן קצר. מכאן שחובת הצדקה אצל העשיר היא כדי להצילו מנפילה באופן חד-פעמי ולא באופן קבוע. חובת הצדקה היא לכל אדם שמתאמץ ורוצה לעזור לעצמו. גם לעשיר הנקלע לקשיים חד-פעמיים יש מצווה לתת צדקה. אבל אדם רגיל שיכול להתפרנס ואינו מתאמץ משום שהוא סומך על הצדקה, אין חובה לתת לו צדקה.

ח. מזונות וכדי צורכו

במצוות צדקה כאשר אין לו מזונות לאכול אנו חייבים ליתן לו לאכול מיד, שהרי הגמרא (ב"ב ט, א) אומרת ש"בודקים לכסות ואין בודקין למזונות", ופירוש הדבר, שאין מתחילים לבדוק האם הוא באמת עני או שמה מתחזה לפנינו (רמב"ם מתנ"ע פ"ז ה"ו; שו"ע יו"ד רנ"א, י). יסוד זה לכאורה נראה שנלמד מדברי התורה עצמה, "פתוח תפתח את ידך לו, והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים טו, ח). שואל המשך חכמה (שם): מדוע ברישא לא נאמר "די מחסורו אשר יחסר לו"? אלא מכאן שברישא מדובר לגבי מזונות הנזקקים לו, ולכן תיכף תפתח את ידך, אבל אם הוא בא לקבל "די מחסורו אשר יחסר לו" הרי שכאן אנו צריכים כבר לבדוק אם יש לו דברים שאפשר להעביט, דהיינו לתתם כמשכון להלוואה, ורק לאחר מכן חייבים לתת לו.

ט. סיכום

לפי מה שהעלינו (לעיל אות ד), יוצא שהגדרת מזונות בצדקה היא מחלוקת ראשונית. לדעת הרמב"ם היא צורך מיידי לאכילה, ואילו לפי רבנו אפרים כל שאין לו מאתיים זוז הרי זה צרכים הכרחיים ודינם כמזונות שאין שואלים עליהם. ונראה שבדברים אלו נותנים לעניים אפילו אין הם עובדים ואינם רוצים לסייע למסייע. אולם בצרכים שאינם מזונות אלא "די מחסורו אשר יחסר לו", על העני למכור את כלי ביתו (חוץ מכלי תשמישו), ורק לאחר שלא יישארו לו מאתיים זוז או שוים בכלי בית, יוכל לקבל מהצדקה מכיוון

⁶ הגר"י בלוי זצ"ל, בס' צדקה ומשפט (פ"ב ס"ק ו) כתב, שאם ימכור את כלי הבית ולא יספיק לצורך המיוחד הרי שאיננו מחויב למכור, שהרי זה כמי שיש לו מאתיים זוז חסר דינר אחד שיכול ליטול אפילו אלף זוז.

⁷ לשון הרמב"ם בפיה"מ (פאה פ"ח מ"ח).

שלא יהיו לו מזונות. כל זה הוא בעניי שאינו רוצה לעבוד. אולם אם איננו מוצא עבודה או שאיננו יודע לסחור ולעבוד, או איננו מסוגל לעבוד (חולה, זקן וכד') אזי חייבים לפרנסו. מצוות גמ"ח נלמדת ממידותיו של הקב"ה (מ"ע ח) מה הוא חנון אף אתה חנון, וללכת בדרכיו, וכמו שאנו מבקשים מהקב"ה שיגמול עמנו חסדים טובים אף שאין אנו ראויים לכך תמיד, כן חובה עלינו לגמול חסדים טובים אפילו למי שאינו ראוי לכך, ובלבד שלא ישב מנגד ויטיל את עצמו על הציבור.